

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.234

О.П. Горох,

кандидат юридичних наук, доцент

ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ АБО ЙОГО ВІДБУВАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ПСИХІЧНОЮ ХВОРОБОЮ

У статті досліджено норми про звільнення від покарання або його відбування у зв'язку з психічною хворобою (частини 1, 3 ст. 84 КК). Висвітлено теоретичні та прикладні проблеми застосування цих кримінально-правових норм.

Ключові слова: звільнення від покарання; звільнення від відбування покарання; звільнення від покарання у зв'язку із психічною хворобою; звільнення від відбування покарання у зв'язку із психічною хворобою.

В статье исследованы нормы об освобождении от наказания или его отбывания в связи с психическим заболеванием (части 1, 3 ст. 84 УК). Освещены теоретические и прикладные проблемы применения этих уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: освобождение от наказания; освобождение от отбывания наказания; освобождение от наказания в связи с психическим заболеванием; освобождение от отбывания наказания в связи с психическим заболеванием.

Paper investigates norms on release from punishment or its serving in connection with a mental disease (parts 1, 3 of Art. 84 of Criminal Code). Theoretical and applied problems of an application of these criminal and legal regulations are covered.

Keywords: release from punishment; release from punishment serving; release from punishment in connection with a mental disease; release from serving of punishment in connection with a mental disease.

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) розрізняє дві категорії осіб, які повинні бути звільнені від покарання або його відбування у зв'язку з психічною хворобою: осіб, які після вчинення злочину, але до постановлення вироку захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (ч. 3 ст. 19 КК України), та осіб, які під час відбування покарання захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (ч. 1 ст. 84 КК України). Якщо звільнення від покарання стосовно першої категорії осіб здійснюється на стадії досудового розслідування або ухвалення вироку (ухвали), то щодо другої категорії – лише на стадії виконання вироку суду. У цій статті нами буде висвітлено проблеми звільнення від покарання або його відбування осіб, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання.

Попри дослідження у вітчизняній кримінально-правовій доктрині проблем аналізованого виду звільнення від покарання такими вченими, як В.М. Бурдін, С.Я. Бурда, В.В. Лень, Є.О. Письменський, М.В. Романов, чимало прикладних проблем застосування ст. 84 КК України і досі залишаються невирішеними. Таким чином, метою цієї статті є продовження висвітлення проблем судової

практики звільнення від покарання або його відбування осіб, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання.

Особи, які під час відбування покарання захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, можуть бути звільнені від покарання або від відбування покарання. Це стосується й тих осіб, які захворіли до засудження, але під час відбуття покарання їхня хвороба внаслідок прогресування набула характеру, зазначеного в Переліку захворювань (абз. 2 п. 2 ППВСУ від 28 вересня 1973 р. № 8 “Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу”). Водночас варто погодитися з А.А. Музикою та Є.О. Письменським у тому, що такому звільненню мають підлягати й ті особи, які захворіли на психічну хворобу на стадії досудового розслідування, однак хворобу було виявлено лише у процесі відбування покарання [1, с. 87; 2, с. 499–500].

Звільнення від покарання осіб, які під час відбування покарання захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, застосовується у випадках, якщо суд дійде висновку, що така особа не є суспільно небезпечною і не потребує застосування примусових заходів медичного характеру. Таку особу суд може передати на піклування родичам або опікунам з обов’язковим лікарським наглядом (ч. 6 ст. 94 КК України). На нашу думку, слід критично поставитися до судових рішень, в яких суди приймають рішення про звільнення від покарання засуджених на підставі ч. 1 ст. 84 КК України, однак при цьому не передають психічно хворих осіб, які не можуть усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, на піклування родичам або опікунам з обов’язковим лікарським наглядом (навіть якщо особа звільняється від покарання, не пов’язаного з позбавленням чи обмеженням волі) [3].

Якщо суд дійде висновку, що особа під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, *є суспільно небезпечною*, така особа *звільняється від відбування покарання* із застосуванням примусових заходів медичного характеру, передбачених ст. 94 КК України.

Для об’єктивної оцінки ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб суд має спочатку з’ясувати думку експертів-психіатрів стосовно виду примусових заходів медичного характеру, які можуть бути призначені психічно хворій особі, а потім, з урахуванням висновків експертів і характеру вчиненого цією особою суспільно небезпечного діяння, ухвалити рішення про обраний ним вид примусових заходів медичного характеру (тип психіатричного закладу, який його здійснюватиме). При цьому в ухвалі суду не обов’язково наводити назви конкретного психіатричного закладу, до якого має бути госпіталізована неосудна особа, і вказувати строк застосування примусового заходу медичного характеру. Проте необхідно зазначити про скасування з часу доставки (прийому) до цього закладу запобіжного заходу (якщо останній був застосований). Копії ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру після набрання законної сили надсилаються судом на виконання: у разі призначення амбулаторної допомоги – до закладу охорони здоров’я, який надає психіатричну допомогу за місцем проживання особи, або до органу, в якому тримається засуджений; у разі примусової госпіталізації особи до психіатричного закладу зі звичайним наглядом – до закладу охорони здоров’я, в якому лікується ця особа, а при її перебуванні вдома – до закладу охорони здоров’я за місцем її проживання, і в обох випадках, за потреби, – до органів внутрішніх справ; у разі примусової госпіталізації особи до

психіатричного закладу з посиленням чи суворим наглядом або тримання її під вартою – до органу внутрішніх справ, на який покладається виконання рішення суду про госпіталізацію. В усіх цих випадках копії судових рішень направляються також до експертної установи, де особа перебувала на обстеженні (абз. 2–4 п. 15 ППВСУ від 3 червня 2005 р. № 7 “Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування”).

Примусові заходи медичного характеру можуть бути продовжені, змінені або припинені (ст. 95 КК України).

Критерії звільнення від покарання або його відбування із застосуванням примусових заходів медичного характеру. Звільнення від покарання або його відбування осіб, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання (ч. 1 ст. 84 КК України), допускається за наявності двох критеріїв: медичного та юридичного.

Медичний критерій має засвідчувати наявність у особи психічного захворювання. Відповідно до розділу 6 Переліку захворювань, які є підставою для подання в суди матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання (Додаток 12 до Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженого наказом МЮУ та МОЗ України від 15 серпня 2014 р. № 1348/5/572) [4], такими психічними захворюваннями є: *деменції* (деменція при хворобі Альцгеймера середнього та важкого ступенів; деменція при хворобі Піка; деменція важкого ступеня при: хворобі Гентінгтона, хворобі Паркінсона, нейроінфекції, сифілісі та прогресивному паралічі, травмах головного мозку, епілепсії, судинних захворюваннях, пресенільна та сенильна деменції (п. 6.1); *амнестичний синдром органічного походження, не обумовлений алкоголем або іншими психоактивними речовинами, у зв'язку з:* травмами головного мозку, судинними захворюваннями, епілепсією, новоутвореннями головного мозку, нейросифілісом, нейроінфекціями, іншими захворюваннями (п. 6.2); *психотичні стани органічного походження* (галюциноз органічного походження; кататонічний стан органічного походження; маячний (шизофреноподібний) стан органічного походження) (п. 6.3); *шизофренія, шизотипічні та маячні розлади* (шизофренія параноїдна, гебефренна, кататонічна, недиференційована безперервна з наростаючим дефектом; шизотипний розлад; хронічні маячні розлади) (п. 6.4); *біполярні афективні розлади, рекурентні депресивні розлади* – епізод важкої депресії з психотичними симптомами, суїцидальним ризиком (п. 6.5); *розлади особистості та поведінки органічної етіології*, обумовлені хворобою, ушкодженням чи дисфункцією головного мозку – нейроінфекції, дегенеративні ураження головного мозку, судинні захворювання головного мозку, епілепсія, інші органічні ушкодження головного мозку (п. 6.6); *розлади особистості у стані важкої декомпенсації із загрозою ауто- чи гетероагресії* – параноїдний розлад особистості, шизоїдний розлад особистості, дисоціальний розлад особистості, емоційно нестабільний розлад особистості, імпульсивний розлад особистості, істеричний розлад особистості, ананкастний розлад особистості (п. 6.7).

Якщо наявне у особи психічне захворювання не входить до Переліку захворювань, які є підставою для подання в суди матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання, суд має відмовити у задоволенні подання про звільнення особи від відбування покарання у зв'язку з психічною хворобою [5].

Наявність у засудженого психічного захворювання має бути підтверджено актом психіатричного обстеження засудженого в стаціонарних умовах спеціалізованої психіатричної лікарні (відділення). У такому акті має бути зазначено, по-

требує особа чи ні: передачі її на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом (ч. 6 ст. 94 КК України) або застосування стосовно неї певного примусового заходу медичного характеру (частини 3–5 статті 94 КК України). Суди повинні критично оцінювати зазначені акти з точки зору їх наукової обґрунтованості, переконливості й вмотивованості, оскільки ці акти є доказами у справі, які не мають наперед установленної сили, не є обов'язковими для суду, але незгода з ними має бути вмотивована у відповідних ухвалі, вироку суду. Коли ж акти є недостатньо зрозумілими, неповними або виникає потреба у з'ясуванні додаткових питань, суд повинен викликати в судові засідання спеціаліста-психіатра, а за певних умов – призначити додаткове чи повторне обстеження (абз. 3, 4 п. 3 ППВСУ від 3 червня 2005 р. № 7 “Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування”).

Також судам потрібно мати на увазі, що тимчасовий розлад психічної діяльності особи, який позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, що настав після вчинення злочину (як до постановлення вироку, так і під час відбування покарання), також може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру (абз. 3 п. 5 ППВСУ від 3 червня 2005 р. № 7 “Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування”).

Судам слід мати на увазі, що у разі погіршення стану здоров'я засудженого після відмови судом у його звільненні від подальшого відбування покарання через хворобу повторно таке подання може бути надіслано до суду на підставі відповідного висновку комісії незалежно від часу винесення судом рішення про відмову (п. 7-1 ППВСУ від 28 вересня 1973 р. № 8 “Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбування покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу”).

Юридичний критерій має засвідчувати те, що зазначені психічні хвороби позбавляють особу можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Висновок про наявність юридичного критерію робить суд, спираючись на результати судово-психіатричної експертизи.

Якщо під час судового розгляду не встановлено, що особа внаслідок психічної хвороби позбавлена можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, суд має відмовити у задоволенні подання про звільнення особи від відбування покарання у зв'язку з психічною хворобою. Наприклад, саме таке рішення було прийнято постановою Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 20 квітня 2012 р. у справі Н. Відмовляючи у задоволенні подання про звільнення Н. від відбування покарання у виді 240 годин громадських робіт, що було призначене йому вироком цього ж суду від 8 лютого 2012 р., суд зазначив: із матеріалів справи вбачається, що Н. дійсно хворий на психічне захворювання у вигляді розладу особистості та поведінки внаслідок органічного ураження головного мозку і є інвалідом 3 групи внаслідок психічного захворювання. Водночас із представлених документів вбачається, що через психічне захворювання Н. протипоказане лише психічне та фізичне перевантаження. Однак в матеріалах справи відсутні будь-які дані, що внаслідок цього психічного захворювання Н. не може усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними [6]. Отже, як і медичний критерій, юридичний критерій звільнення від покарання та його відбування із застосуванням примусових заходів медичного характеру має бути доведений під час судового розгляду.

При вирішенні питання про звільнення від покарання та його відбування за хворобою інші обставини, зокрема, ступінь виправлення засудженого, вид та строк відбутого ним покарання не повинні братися судом до уваги. Вирішальним

у цьому питанні є те, наскільки психічна хвороба перешкоджає відбувати покарання, загрожує життю засудженого або може призвести до серйозного погіршення його здоров'я чи інших тяжких наслідків (абз. 2 п. 2 ППВСУ від 28 вересня 1973 р. № 8 “Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу”).

Види покарань, від яких звільняється психічно хворий. За змістом кримінального закону особи, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, але до постановлення вироку (ч. 1 ст. 19 КК України), і особи, які захворіли на таку хворобу під час відбування покарання (ч. 1 ст. 84 КК України), звільняються від покарання у цілому (як від основного, так і додаткового).

Необхідно зазначити, що у юридичній літературі висловлюється думка про недоцільність звільнення осіб, які захворіли на психічну хворобу, від відбування певних додаткових покарань. Так, Б.А. Спасенніков вважає недоцільним звільняти у зв'язку з психічною хворобою осіб від штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення певного звання, класу, чину, оскільки виконання цих покарань не залежить від наявності чи відсутності захворювання у особи [7, с. 42]. На думку Є.О. Письменського, у зв'язку з психічною хворобою особа може бути звільнена лише від таких додаткових покарань, як штраф та конфіскація майна, якщо вони залишились невиконаними. Ймовірно, автор вважає, що від інших додаткових покарань, зокрема, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу психічно хворий не може бути звільнений [2, с. 502].

На перший погляд з позиціями зазначених вчених можна було б погодитися. Логічно припустити, що психічно хворий може бути звільнений лише від тих основних та додаткових покарань, які він не може відбувати або виконувати. До таких покарань можна було б віднести всі основні покарання, встановлені у ч. 1 ст. 52 КК України, а також додаткове покарання у виді штрафу (якщо воно не є виконаним). Виконанню інших додаткових покарань (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, конфіскація майна) психічна хвороба особи, начебто, жодним чином не перешкоджає. Втім, як відомо, складовими мети покарання є не лише спеціальне запобігання злочинам, а й кара та виправлення особи.

Вважаємо, що для досягнення цих складових мети покарання необхідно, щоб особа мала можливість усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними, сприймати зміст, виправний та запобіжний вплив заходів особистого, майнового та іншого характеру, що застосовуються до неї у зв'язку із вчиненням злочином. Якщо психічна хвороба позбавляє особу можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, то й застосування до неї будь-якого покарання втрачає сенс.

Отже, ми підтримуємо законодавчу позицію, що особи, зазначені у ч. 1 ст. 19 та ч. 1 ст. 84 КК України, повинні звільнитися судом від покарання або від відбування покарання у цілому.

У судовій практиці неоднозначно вирішується питання про можливість звільнення на підставі ч. 1 ст. 84 КК України від відбування покарання у зв'язку з психічною хворобою особи, яка вже була звільнена від відбування покарання з інших підстав, зокрема з випробуванням (статті 75, 79, 104 КК України). На нашу думку, правильну позицію з цього питання зайняв Мостиський районний суд Львівської області, приймаючи рішення від 7 листопада 2008 року у справі

С., який вироком цього ж суду від 3 вересня 2007 р. був засуджений за ч. 2 ст. 186 КК України на 4 роки позбавлення волі і на підставі ст. 104 КК України був звільнений від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком на 2 роки. Відмовляючи у звільненні С. від відбування покарання у зв'язку з психічною хворобою, суд в обґрунтуванні свого рішення правильно зазначив: звільнення від відбування покарання з випробуванням виключає можливість звільнення від відбування покарання у зв'язку з хворобою, оскільки особа вже звільнена від реального відбування покарання [8].

Правові наслідки звільнення від покарання або його відбування осіб, які захворіли на психічну хворобу. У разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру *через змінення психічного стану особи на краще* суд може передати її на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом (ч. 3 ст. 95 КК України).

Після припинення застосування примусових заходів медичного характеру *через видужання* особи, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть підлягати подальшому відбуванню покарання, якщо не закінчилися строки давності, передбачені статтями 49 або 80 КК України, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання. Час, протягом якого до осіб застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання за правилами, передбаченими в ч. 5 статті 72 КК України, а один примусовий захід медичного характеру дорівнює: одному дню покарань у виді арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі; двом дням обмеження волі; трьом дням виправних робіт або службового обмеження для військовослужбовців; восьми годинам громадських робіт (ч. 4 ст. 84, ст. 540 КПК України).

Вирішуючи питання про подальше відбування особою таких покарань, як штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, конфіскація майна, суд може пом'якшити покарання або повністю звільнити засудженого від їх відбування (ч. 5 ст. 72 КК України).

Таким чином, проблеми звільнення від покарання або його відбування осіб, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання (ч. 1 ст. 84 КК України), є доволі актуальними і потребують свого подальшого вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Музика А.А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія) / А.А. Музика // Наука і правоохорона. – 2013. – № 1. – С. 343–358.
2. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. докт. юрид. наук, проф. О.О. Дудоров / Є.О. Письменський. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. – 728 с.
3. Архів Самарського район. суду м. Дніпропетровська. Справи № 206/7296/13-к, № 206/5679/14-к. Архів Васильківського район. суду Дніпропетровської обл. Справа № 172/1317/13-к. Архів Франківського район. суду м. Львова. Справа № 465/4799/13-к.
4. Офіційний вісник України. – 5 вересня 2014 р. – № 69. – Стор. 277. – Стаття 1949. – Код акту 73718/2014.
5. Архів апеляційного суду Чернігівської обл. Справа № 751/5726/13-к.
6. Архів Глухів. міськрай. суду Сумської обл. Справа № 1804/1397/2012.
7. Спасенников Б. Освобождение от наказания в связи с психическим расстройством / Б. Спасенников // Российская юстиция. – 2003. – № 4. – С. 42–43.
8. Архів Мостиського районного суду Львівської області. Справа № 5-71/2008.

Отримано 30.10.2015